

wypierany przez język portugalski, który z kolei wznacznia swą pozycję. Nawet mieszkający odległych terenów interioru, dla których *tupi* był jedynym środkiem porozumienia, chcąc odgrywać jakąkolwiek rolę w społeczeństwie, zmuszeni zostali do nauki nowego języka. Mamy tu więc do czynienia z typowym zjawiskiem substytucji językowej, czyli zastąpieniem powszechnie używanego na danym terytorium języka przez zupełnie inny, nowy język. Nie zapominajmy jednak, że pomimo utraconej pozycji w panoramie językowej Brazylii XVIII wieku, język *tupi* odegrał w kształtowaniu się języka portugalskiego w tym kraju ogromną rolę. Przypomnijmy również, iż wpływ ten dotyczył bardziej słownictwa, aniżeli struktury zdania.

Bibliografia

- Dietrich, W., (1999): *A importância do tupi na formação do português do Brasil* (in:) Gartner, E., Hundt, Ch., Schonberger, A., (eds.), "Estudos de história da língua portuguesa", vol. 7, pp. 153-172. Frankfurt am Main.
- Edelweiss, F., (1969): *Estudos tupis e tupis-guaranis: confrontos e relações*. Livraria Brasileira. Rio de Janeiro.
- Ferreira, A.L., Bettencourt, M., (1992): *A via láctea da Lusofonia* (in:) "Atlas da Língua Portuguesa na História e no Mundo". Imprensa Nacional Casa da Moeda. Lisboa.
- Mattoso Câmara Jr., (1965): *Introdução às Línguas Indígenas Brasileiras*. Rio de Janeiro.
- Melo, Gladstone Chaves de., (1981): *A língua do Brasil*. Padrão. Rio de Janeiro.
- Monteiro, C., (1926): *A influência tupi no português*. Paulo, Pongetti, Cie. Rio de Janeiro.
- Nascentes, A., (1942): *O Idioma Nacional*. Rio de Janeiro.
- Sampaio, Th., (1955): *O Tupi na Geografia Nacional*. Câmara Municipal do Salvador. Salvador.
- Silva Neto, S., (1950): *Introdução ao Estudo da Língua Portuguesa no Brasil*. Rio de Janeiro.

LUBELSKIE MATERIAŁY NEOFILOLOGICZNE NR 26, 2002

Barbara Hlibowicka-Weglarz

Wpływ języków afrykańskich na język portugalski w Brazylii

Obecność ludności pochodzenia afrykańskiego w Brazylii wiąże się bezpośrednio z instytucją niewolnictwa. Pod koniec XVI wieku przywieziono do Brazylii około 4 milionów czarnych niewolników, wywodzących się z wybrzeży afrykańskich, głównie z Gwinei, a także z Angoli i z Mozambiku. W tym bowiem czasie wyraźnie zauważa się zamianę niewolników pochodzenia indiańskiego na niewolników afrykańskich. Należy pamiętać, że przybyli z Afryki Murzyni posługiwali się różnymi językami, a także, że zmuszani byli do wykonywania najrozmaitszych prac we wszystkich regionach kraju. Nic więc dziwnego, że przenieśli oni w głąb kraju swoje różne kultury i języki, a w wyniku mieszania się tych odmiennych wpływów (rdzennych Indian brazylijskich, portugalskich kolonizatorów i czarnych niewolników)¹ zaczęły tworzyć się rozmaite dialekty. Dialekty te, z biegiem czasu, stawały się coraz mniej "afrykańskie" i coraz bardziej "portugalskie". W procesie łączenia się tak odmiennych języków powstał między innymi dialekt *caipira*, łączący elementy wszystkich wymienionych kultur: języka rdzennych Indian, czyli języka *tupi* (z rodziny *tupi-guarani*), języka afrykańskiego *quinbundu* (z rodziny *bantu*) oraz języka portugalskiego.

¹ Szacuje się, że w 1600 roku, na 100 tysięcy mieszkańców Brazylii było: 50 tysięcy Indian, 30 tysięcy Portugalczyków oraz 20 tysięcy Afrykańczyków.

Sposiód licznych języków afrykańskich, dwa odegrały szczególną rolę i zaczęły funkcjonować wśród ludności niewolniczej jako języki ogólne. Był to język *nagô* czy *iorubá*, funkcjonujący głównie w rejonie Bahía oraz *quimbundo*, język z rodziny *bantu*², w pozostałych regionach kraju. Język *quimbundo* odegrał wyjątkowo doniosłe znaczenie w procesie powstawania języków kreolskich ze względu na fakt, iż był to język o bardzo bogatym słownictwie, o dużej sile wyrazu, a także dlatego, że posługiwała się nim znaczna liczba ludności. Zwróćmy uwagę, że oba wymienione języki są językami zupełnie pozbawionymi fleksji. Nic więc dziwnego, że gdy Afrykańczycy kontaktowali się z językiem portugalskim przynosili swe zwyczajne językowe na nowy język, znacznie upraszczając jego morfologię, a także dopasowując zasady fonetyczne do swych własnych potrzeb.

W miarę upływu lat zaczęły tworzyć się dialekty kreolskie typu *nagô*, *quimbundo*, a także inne. Powstające dialekty dominowały w różnych regionach kraju i rozwijały się w różnych środowiskach. W niektórych regionach dominowały dialekty na bazie *nagô*, w innych na bazie *bantu*. W Amazonii dominował język rdzennej ludności, *tupi*. W centrum regionu São Paulo wytworzył się dialekt typu *tupi-quimbundo*, który poddany wpływom języka portugalskiego dał dialekt *caipira*. Dialekt ten wraz z uczestnikami wypraw w głąb teryto-

² Języki *bantu* odznaczają się wyjątkowym bogactwem klas nominalnych, stanowiących odpowiedniki rodzajów gramatycznych w innych językach. Klasy te, których liczba dochodzi do 16, symbolizowane są przez specjalne prefiksy i zaimki, odgrywające podstawową rolę w składni tych języków. Jako języki prepozycyjne, języki *bantu* charakteryzują się tym, że morfemy gramatyczne, reprezentowane tu przez rozmaite prefiksy, występują zasadniczo przed morfemami leksykalnymi, czyli przed rdzeniami. Tak na przykład, rzeczowniki składają się z niezmiennego rdzenia, który w zależności od rodzaju, czy liczby, wzbogacony zostaje w odpowiedni prefiks, który oznacza rodzaj męski, bądź żeński; liczbę pojedynczą, bądź mnogą. Po tym wyjaśnieniu, nie może dziwić, że Afrykańczycy mówią po portugalski: *os pai*; zamiast *os pais*, etc. Przekładają oni bowiem reguły języka ojczystego na język obcy.

rium kraju, tzw. *bandeiras*, znacznie poszerzył granice swych wpływów, docierając nawet do północno-wschodniego regionu Brazylii.

Yeda Pessoa de Castro³, analizując języki afrykańskie w Brazylii, wyróżnia cztery podstawowe typy powstałych dialektów:

- Dialekt "czworaków", czyli język Murzynów zamieszkujących tzw. "czworaki". Był to dialekt, który powstał głównie na bazie języków *bantu* i służył jako język porozumienia pomiędzy niewolnikami różnego pochodzenia (w XVI, XVII i XVIII wieku).
- Dialekt „wiejski”, którym posługiwano się w środowiskach wiejskich, na plantacjach trzciny cukrowej, w gospodarstwach rolnych, w cukrowniach, w powstających matych fabryczkach. Dialektem tym posługiwali się nie tylko niewolnicy między sobą, ale stał się on narzędziem porozumienia między niewolnikami i ich właścicielami.
- Dialekt „kopalni”, na bazie *gêge*, mający bezpośrednio wpływ z europejskiego języka właścicieli.
- Dialekt „miejski”, na bazie *nagô*, w takich miastach, jak Salvador, czy Pernambuco.

Omawiając wpływ języków afrykańskich na język portugalski w Brazylii, należy mocno rozróżnić wpływy wynikające z obecności czarnych niewolników w Brazylii w owych czasach, od wpływów wynikających z kontaktów języka portugalskiego z językami afrykańskimi na Czarnym Kontynencie. Jak wiemy, uwarunkowania te były dość odmienne. Warto też raz jeszcze podkreślić, iż języki afrykańskie jako języki najbardziej warstw społecznej nie cieszyły się żadnym prestiżem społecznym i w związku z tym, wywierały głównie wpływ na język plebejski.

Spróbujmy przeanalizować, na czym polegał dokładnie wpływ języków afrykańskich na język portugalski w Brazylii i jakich poziomów języka dotyczył. Wpływ ten, jak już wspomniano, widoczny jest przede wszystkim w dziedzinie morfologii, w znaczących uproszcze-

³ Ferronha, A.L., Betencourt, M., (1992: 84).

niach dotyczących szczególnie form werbalnych, a nawet całkowitej redukcji fleksji. Brak fleksji charakteryzował bowiem języki z rodziny *bantu* i inne języki afrykańskie. Stosowane uproszczenia postępowały proporcjonalnie do poziomu społecznego mówiącego. Im niższa warstwa społeczna, tym prostsze zasady gramatyczne i więcej uproszczeń; im wyższa klasa społeczna, tym mniejsza siła upraszczania zasad gramatyki. Najczęściej stosowanymi wciąż formami czasownika są formy pierwszej i trzeciej osoby liczby pojedynczej, które różnią się od siebie i są używane według stałej zasady. Otóż, formy trzeciej osoby są wspólnymi formami dla wszystkich form czasownika poza pierwszą, która z kolei posiada swoją własną formę, właściwą tylko sobie. Tak na przykład czasownik *comprar* (kupować, kupić) odmienia się w następujący sposób: *eu compro, tu compra, ele compra, nos compra, eles compra*. W języku potocznym dość często słyszy się także konstrukcje, w których brak jest uzgodnienia form czasownika z liczbą rzeczownika funkcjonującego jako podmiot w zdaniu: np.: *cheguei três pessoas* (przyszli trzy osoby), *caiu dois aviões* (spadł dwa samoloty), etc.

W związku z alfabetyzacją i wielkimi zmianami społecznymi, jakie wciąż dokonują się w Brazylii, kraju, w którym zarówno Murzyni, jak i Młulaci zdobywają coraz to wyższy status społeczny, różnice te powoli się niwelują i z pewnością w przyszłości będą się zacierać. Wspomniane wyżej konstrukcje o uproszczonym schemacie fleksyjnym stanowią jednak wciąż najbardziej reprezentatywny przykład wpływu języków afrykańskich na język portugalski w Brazylii.

Nie budzi żadnych wątpliwości uznanie wpływu języków afrykańskich w dziedzinie słownictwa, chociaż warto podkreślić, iż wkład ten jest znacznie mniejszy, aniżeli wkład języka *tupi*. Słowa afrykańskie, które wzbogaciły leksykę języka portugalskiego są najczęściej pochodzenia *bantu* lub *naô*. Ze względu na przewagę liczebną szczególnie języka *quimbundo*, tych pierwszych jest zdecydowanie więcej. Słowa pochodzenia *naô*, występujące głównie w regionie Salvadoru, postrzegane są jako regionalizmy, a dotyczą wszelkich przejawów życia codziennego. Sporządzona przez Renato Medonça lista słów

portugalskich pochodzenia afrykańskiego zawiera 359 jednostek⁴. Są wśród nich między innymi, takie jak: *abará, acaçá, acarajé, adjá, afurá, atabaque, babalorixá, banzar, banzé, bengala, bombo, búzio, buzo, camundongo, cacunda, caçamba, caçula, cochilar, cachimbo, cafuné, chafariz, fubá, maribondo, marinba, maxixe, mocambo, quitute, quitanda, samba, senzala, xingar* i wiele innych.

Warto nadmienić, że większość słów pochodzenia afrykańskiego nie weszło do słownictwa języka portugalskiego w swej oryginalnej, pierwotnej formie, lecz przeszło drogę adaptacji, dopasowując się do nowych zasad fonetycznych. Przybrały one końcówki typowe dla różnych części mowy; często zostały opatrzone prefiksami i sufixami pochodzenia portugalskiego. Niektóre z nich, po otrzymaniu struktury portugalskiej, zaczęły tworzyć całe rodziny słów derywowanych, takie jak na przykład: *moleque* (mały chłopiec, urwis), *moleca* (dziewczyna, urwiska), *molequinhas* (grupa takich małych chłopców, zdrobnienie), *molecote, molecagem, molecada, molecado* (grupa urwisów), etc.

Wśród nielicznych związków frazeologicznych, które wzbogaciły język portugalski można wymienić, takie jak: *chorar o lamba, virou ogó, banzé-de-cuia, angu-de-carogo*, etc.

Wpływ języków afrykańskich na system fonetyczny języka portugalskiego pozostaje wciąż dyskusyjny. Różni badacze próbowali przypisać językom afrykańskim większe lub mniejsze znaczenie w tym względzie, ale zawsze opinie na ten temat pozostawały kontrolwersyjne. Renato Medonça (1948), który jako pierwszy analizował wpływ języków Afryki na język portugalski w Brazylii, przypisuje językom afrykańskim, między innymi, następujące zmiany fonetyczne:

- Ubezdźwięcznienie spółgłosek *l* i *r* w pozycji finalnej.
- Redukcję dyftongów *ei* oraz *ou* do prostych samogłosek *e* oraz *o*, np.: *primero* zamiast *primeiro*; *poco* zamiast *peuco*.

⁴ Podawana liczba słów pochodzenia afrykańskiego różni się w badaniach różnych językoznawców. G. Chaves de Melo twierdzi, że jest ich w języku portugalskim w Brazylii tylko 250.

- Zamianę dyftongu nosowego *ão* na *o* w trzeciej osobie liczby mnogiej czasownika w czasie pretérito perfeito simples, np.: *fizerô, andarô, viverô, puserô* zamiast *fizeram, andaram, viveram, puseram*.

Wszystkie jednak wymienione przykłady, tak jak i inne z dziedziny fonetyki, zostały poddane krytyce przez innych badaczy, którzy nie podzielają opinii, iż opisane wyżej zmiany wynikają z wpływu języków afrykańskich.

Podobnie, większość językoznawców nie potwierdza większego wpływu języków afrykańskich w dziedzinie składni języka portugalskiego w Brazylii. Aczkolwiek różni autorzy polemizują między sobą analizując poszczególne przypadki użyć struktur składniowych, to jednak trudno odnaleźć takie konstrukcje, co do których pochodzenia nie ma wątpliwości.

Kuszać się o porównanie wkładu, jakie wniosły języki afrykańskie do języka portugalskiego w Brazylii, z tym, który ten język zawdzięcza językowi rdzennych Indian, a więc językowi *tupi*, trzeba by założyć cały szereg różnic, które wynikają zarówno ze specyficznych warunkowań społecznych i historycznych, w jakich dokonywały się te wpływy, jak i z samych różnic w strukturze analizowanych języków. Przypominajmy, że język *tupi* przede wszystkim wzbogacił słownictwo języka portugalskiego, podczas gdy języki afrykańskie wpłynęły szczególnie na zmiany morfologiczne. Wielowiekowa dominacja języka *tupi* na obrzymym terytorium ówczesnej Brazylii, terytorium które zostało dodatkowo poszerzone dzięki wyprawom *banderantes*, wydaje się wystarczaćco tłumaczyć wielki wkład języka Indian w słownictwo portugalskie. Wkład ten, ze względu na fakt, iż dotyczył wielkiego obszaru kraju, jest przede wszystkim bardzo rozległy. Pamiętamy jednak, że zupełnie odmienna była i pozostaje obecnie, z jednej strony rola Indian, z drugiej zaś ludności Murzyńskiej w Brazylii. Ludność indiańska nigdy nie żyła tak blisko ludności białej jak ludność czarna. Indianie żyli w swoich grupach i nie integrowali się z powstającym nowym społeczeństwem. Ludność murzyńska była natomiast zawsze znacznie bliżej. Murzyni pracowali w domach Białych i wykonywali tam rozmaite prace. Stanowili

i wykonywali tam rozmaite prace. Stanowili służbę, pracowali jako kucharze, czarne kobiety często zajmowały się dziećmi Białych, wierając dzieci temu duży wpływ również na kształtowanie się ich języka. Dlatego też, wkład języków afrykańskich uważa się za głębszy, trwalszy. Jak wiemy dotyczył on głównie uproszczeń morfologicznych, uproszczeń wynikających z nawyków językowych ludności afrykańskiej, która w swoich językach ojczystych nie posiadała fleksji. To właśnie dlatego G. Chaves de Melo⁵ stwierdza, że okresliby jako „poziomy”, a więc rozległy, wpływ języka *tupi* na język portugalski; podczas gdy „pionowy”, czyli głęboki, wpływ, jaki wywarły na ten język języki afrykańskie.

Bibliografia

- Ferronha, A.L., Bettencourt, M., (1992): *A Via Láctea da Lusofonia* (in:) "Atlas da Língua Portuguesa na História e no Mundo". Imprensa Nacional casa da Moeda. Lisboa.
- Melo, G. Chaves de, (1981): *A língua do Brasil*. Padrão. Rio de Janeiro.
- Nogueira, R. Sá. (1952): *As Línguas Bantas e o Português*. Publicações do Instituto d Línguas Africanas e Orientais. Lisboa.
- Raimundo, J., (1933): *O Elemento Afro-Negro na Língua Portuguesa*. Resnascença Editora. Rio de Janeiro.
- Raimundo, J., (1941): *A Língua Portuguesa no Brasil*. Imprensa Nacional. Rio de Janeiro.

⁵ Chaves de Melo stwierdza: *Eu diria que a influencia tupi foi mais "horizontal", ao passo que a africana foi mais "vertical"*.